

Antoniy Moysey

**MYKHAYLO HRUSHEVSKYI RESEARCH CONCEPT
OF UKRAINIAN CALENDAR RITUALISM**

Bukovinian State Medical University, Ukraine

Антоній Мойсей

**КОНЦЕПЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
КАЛЕНДАРНОЇ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ**

Abstract: The article is devoted to the investigation of cultural and educational studies of Mykhaylo Hrushevskiy. These researches are unique in their philosophical insights about ethnographic issues of finding the origins of folk customs and understanding the spiritual culture of the Ukrainian people. The study of calendar rites which describes conceptual approach of M. Hrushevsky still remains unchanged. The family is a center of society limit which develops the material and religious meaning of life. According to scientists the agricultural calendar is the core of Ukrainian ritual calendar. It contains the main points of the movement of the sun and the related events of earthly life.

Keywords: Mykhaylo Hrushevskiy, religious meaning, Ukrainian calendar ritualism

Діяльність Михайла Грушевського ще за його життя стала важливим фактором українського культурного розвитку. Він, як дослідник витоків культури українців, залишився вірним своєму концептуальному підходу щодо дослідження календарної обрядовості українців. Матеріальна основа буття у нього є визначальною. В цьому випадку в центрі стоїть родина, як соціальна клітина, в якій розвивається матеріальний і поетично-релігійний зміст життя. У поезії господарського життя він визначив “яскраву хліборобську закрутку” [2, 170-171]. За словами вченого, перед утворенням нової народної релігії, комбінованої зі старих магічно-на-

туралістичних елементів і нового християнського синкретизму, саме сільськогосподарська поезія була найяскравішою формою релігійної думки та культу.

Сільськогосподарський календар, за М. Грушевським, був *скелетом*, риштуванням, навколо якого збиралося *тіло*, яке складалося з різноманітних актів релігійно-політичного і громадського життя. Він їх зводив у якусь цілісність, об’єднував провідними, доволі неясними і не продуманими до кінця ідеями. Разом із тим, на думку вченого, річне календарне коло є релігійною системою, яка є незавершеною, не є цілісною та передчасно розбитою й

зруйнованою направленими проти неї церковними заходами. Не зберігши своєї первісної дохристиянської форми, стародавній український календар був замінений календарем церковним. Це призвело до зникнення цілих дохристиянських свят, або їхніх найголовніших мотивів. Серед них М. Грушевський згадує *русалії*, які в *Слові о казнєх кожінух* названі “*праздником дїявольским на поле їшєдших з танцями і скоками*”, та вінці, що “*ровнялись о клячїнні та вночі на водї до річки носились*”. Від величної купальської містерії, висловлює жаль український дослідник, збереглися переважно пародії, які не зберегли її первісного характеру. А з весняних циклів дійшли донині тільки дитячі та дівочі забави, що носять переважно еротичний характер. Така ж доля спіткала вегетаційні дії, обряди, присвячені пробудженню природи, відправлення яких було покладено на осіб, найменш зацікавлених у таких церемоніях – дівчат та хлопців. Разом із тим, до давніх магічних формул і дій приєдналися найбільш цікаві для молоді мотиви, пов’язані з любовно-весільною магією. До первісних мотивів додалися нові веселі співи, а у старі форми влився цілком новий зміст.

На основі цих перетворень та змін, які відбулися під натиском Церкви або виникли в процесі природної часової еволюції, вчений, цілком доречно, має на меті дослідити залишки дохристиянської магії та культу. Для цього він запропонував пройтися *календарним колом*, крок за кроком проникаючи у сутність стародавнього світогляду та пов’язаних із ним форм поетичної творчості.

Етнографічні спостереження підказали М. Грушевському, що початок стародавнього календарного року припадав на місяць, який передував Коляді. Однозначно виділявся двотижневий період між Воведінням (21.11 за старим стилем) і Варварою (04. 12 ст. ст.), що відповідав римським брумаліям. Щодо цього періоду в народі побутували повір’я доцільності сільськогосподарських робіт: до Воведіння можна копати землю, після нього до самого Благовіщення заборонялося; те саме стосувалося биття білизни праниками з Воведіння протягом дев’яти четвергів. Згадані заборонені роботи могли пошкодити ниві, *покликати тучу*. У старих повір’ях Воведіння сприймалося як новий рік і з цього приводу склався звичай, згідно з яким “хто перший приходив рано до хати рахувався першим *полазником* на новий рік: він приносив добро або лихо”. Тому сусіди не поспішали заходити уранці до чужої хати на Воведіння, так само як і на Різдво й Великдень, щоб потім не бути звинуваченим у тому, що це вони принесли нещастя [2, 174]. В описі цього свята вчений звернув увагу на характерний дохристиянський ритуал освячення води. Вода бралася з місця стікання трьох потоків, переливалася через вогонь у підставлений посуд, отримуючи лікувальну силу.

Дохристиянська практика зустрічі нового сонячного року тісно пов’язана, на думку М. Грушевського, з Колядою, тобто з календами. Така назва поширена на Балканах (новогрецьке *колянта*, болгарське *календе* або *коледа*) і пов’язана з різдвяними святами, особливо з передріздвяним вечором. Воно витіснило

стару автохтонну назву *Корочюна*, яке побутувало в Західній Україні, а також у волохів і болгарів [2, 177]. На думку дослідника, це свято має багато спільного з Воведінням – особливо це стосується аналогічного кола ідей. Воведіння виглядає слабким відбитком Коляди, яке відібрало все багатство словесного і дійового церемоніалу, пов'язаного з новорічною обрядовістю.

На думку Степана Килимника, український цикл зимових свят нагадував цикл подібних грецьких та римських *Врумалій* – від 24 листопада до 17 грудня на честь Діоніса; *Сатурналій* – від 17 до 24 грудня; *Воти* – від 24 грудня до 1 січня. Цьому циклу відповідали українські свята: *Калита-Андрій*, *Катерина*, *Корочюн*, тепер Різдво, *Маланка*, *Василь* – Новий рік та Водохреща (стародавні назви свят, крім *Калити* та *Корочюна* забуті у народній пам'яті, а з прийняттям християнства всім цим святам дано вже й християнські назви) [5, 12].

Церемонія розпалення нового вогню на святвечір нагадує прадавній дохристиянський звичай. Для цього ритуалу господарі припасують протягом дванадцяти днів дванадцять полін. Новорічним вогнем поліна розпалюються в печі і на них готуються дванадцять страв для святочної вечері, що демонструє достаток господарства. Серед ритуальних страв М. Грушевський виділив гуцульські боби, рибу, варені пироги, голубці, сливи, пшеничну кутю з медом (*дзьобавку*), бараболі з товченим часником, ячмінну кашу з олією або медом (*логазу*), сливки з квасолею, пироги з маком, *росівницю* – капустяний розсіл із крупами, пшоняну кашу, варену кукурудзу (*кокот*). У

порівнянні з цим, самбірський набір ритуальних страв складався з дев'яти найменувань: капуста, бараболі з олією, пироги з бараболь, киселиця, біб або горох, ячмінна або вівсяна каша (*кутя*) з маковим молоком, груші, голубці з вівсяними або пшеничними крупами, пшенична кутя з маком, гриби з олією [2, 178].

Дослідивши магічні акти, які здійснювалися під час цього свята, М. Грушевський відзначив і спеціальні свята, направлені проти ворогів. Серед них слід відмітити звичай затикувати клоччям або отавою дірки в лавицях, примовляючи: “не дірки зати́каю, але роти моїм ворогам, аби їх на́пасті не ловили мене через цілий сей рік”; або звичай зав'язувати на мотузці гудзики, підставити її під себе, примовляючи: “аби всі роти так мовчали, як ті гудзики під моєю срюю” [2, 179].

Вчений зупинився детально і на магічних діях, пов'язаних з *дідухом* – обжинковим снопом, внесеного з процесією до хати після закінчення останнього жнива. Серед практикованих магічних дій, слід відмітити *квоктання*. Квокче або господиня, варячи кутю, або діти, вся сім'я – аби кури неслися. Господар, застеляючи сіно або солому, “ричить як корова, блеє як вівця і рже як кінь” [2, 180] – щоб худоба велася. Для охорони подвір'я від злих сил, господар обкурював стайні, комори. Причому стайні посипав диким маком, щоб відьми його збирали і не чіпляли корів.

Аналізуючи новорічну та обрядовість на Водохрещу, М. Грушевський відмітив, що воно не містить в собі нічого надзвичайного, воно відбиває загальну символіку творення щасливого нового року, яке проходить че-

рез увесь цей новорічний цикл, починаючи від Воведіння. Так освячення води з Воведіння перейшло на новорічну ніч або на Водохреща. Розмови худоби пов'язують то з Різдом, то з Новим роком. На думку вченого, вже в дохристиянські часи ці обряди і церемонії “мандрували по всьому новорічному циклу”.

Розглянувши весняний цикл свят, М. Грушевський відмітив, що весняні обряди також дуже змінилися під натиском християнського календаря та боротьби духовенства й адміністрації з поганством. Вони припадали у Великий піст, і тому дещо перекинулися на великодній тиждень та збереглися виключно як дитячі забави молоді, а також як поминальні свята, дні померлих тощо.

Прологом цього циклу свят є “зустріч зими з літом”, їхня боротьба за панування. На думку М. Грушевського, воно притягнене чисто механічно назвою свята, на Стрітіння: “Зима з літом зустрічаються”. Це ілюструється народним повір'ям: “якщо на Стрітіння тепло, перемагає літо, а якщо ніде не капнула стріха, то зима повинна ще затриматись” [2, 194]. Починався ж весняний період появою перших птахів, у березні, і закінчувався приблизно Благовіщенням. У цей період різні повір'я, магічні дії, ворожіння були пов'язані з ідеєю пробудження землі і скритого в ній життя.

Цей момент ілюструє і Павло Чубинський. Так, в праці *Мудрість віків* вчений зазначив, що другого лютого, в день свята *Громниці* або *Стричань* зустрічаються зима з літом, щоби поборотися, кому йти вперед, кому повертати назад [8, 12].

М. Грушевський згадав такі характерні моменти найважливіших

весняних свят, як добування нового живого вогню – у зв'язку з обрядами очищення (очищення землі вогнем, відгону морозу, зими, смерті і всякої нечисти); містерія похоронів Коструба; зустріч і привітання весни (весняні дари); великодні обливання і кидання до води тощо.

Найбільш яскравим моментом великоднього обходу, Михайло Грушевський називає *волочення*, ходіння від хати до хати з привітаннями і поздоровленнями, що відбувається у великодній понеділок – через те званий *волочільний* або *волочебним*. Термін *волочіння* вчений трактує як “відвідування близьких та їх обдарування *волочільним* калачем, крашанками” [2, 205] тощо; хоча іноді він трактується і як обмін між парубками і дівчатами крашанками. Ще одним волочільним звичаєм, М. Грушевський називав вітання з боку молоді господарів, що цілком аналогічне з колядуванням.

На думку С. Килимика, у результаті боротьби Церкви з цим звичаєм, почали *волочебні* обходи робити на другий – третій день Великодня з *дорою*, тобто, зі *свяченим* [5, 382].

Порівнюючи весь волочільний обряд і тексти які побутували у великоросійській губернії з колядницьким обрядом Гуцульщини, М. Грушевський знайшов їх подібними, що вказувало на стародавність та загальний характер цього явища. Вчений хотів вияснити, чи два цикли, два обряди, новорічний і великодній, віддавна існували паралельно в подібних формах, чи цикли пісень були від початку різні й лише згодом стали концентруватись навколо *волочільного* обряду. Він спробував пояснити, що «давно вже було відомо, що

коляди не мають у собі нічого спеціально зимового, навпаки, просякнуті весняним елементом; можливо, маємо перед собою постійні величальні теми, які виступали при подібних обрядових обходах більше ніж два рази на рік: співалися і при літніх і осінніх обходах» [2, 208].

За М. Грушевським, на Юрія (23 травня), у деяких римських календарях існувало свято роз (*dies rosae, rosalia, rosatio*) – початок літа а також день предків (*parentalia*). На характері цього маловідомого свята, позначилися пізніші християнські впливи, які наблизили русалії до *скоморохів* і *кукол* та вжили це слово замість грецьких *іподромій*, кінських перегонів. Пам'ятаючи про переходи поминальних відправ у забави зі скоморохами і *тризни*, воєнні ігри, характер поминального свята, на думку дослідника, постає перед нами доволі ясно. Так як новорічні коляди перейшли на Різдво, так і це поминальне свято було перенесено на Трійцю й стало великим поминальним днем. Далі це стосується дня мерців, у який, за народними віруваннями, вмерлі лякають та затягують до себе живих, діставши назву *русалок*. Причому, як в українських *дідьків*, тут наклалися символи душ померлих, нехрещених дітей, німф, духів збіжжя. Мітичне значення назв *русалок* і *мавок* (навок, від *навь* – мрець) перейшло на ці образи [2, 214].

З приводу *мавок* існують й інші думки. Так, Михайло Максимович у праці *Дні та місяці українського селянина* писав, що “у різних місцевостях Південної Русі *русалок* звуть *мавками* (тобто *навками*, *мерцями*); але на Україні ця назва невідома” [6, 73].

Русалкам і *мавкам* присвячували четвер Святої неділі – *русальний* або *мавський великдень*, що відповідало *навському* четвергові на великодніх святах. У деяких місцевостях святом *русалок* був десятий понеділок – через два тижні після Зелених свят. У ці дні не можна працювати, щоб не гнівити *русалок*, які можуть нашкодити полю, а так вони будуть його берегти. Дівчатам у ці дні треба було бути дуже обережними. Охоронним зіллям вважалося полин і любисток, яких треба було носити при собі, щоб не потрапити до рук *русалок* [2, 215].

Беручи до уваги факт поділу літніх свят між *кличальною* неділею і святами Купала й Петра-Павла, вчений відмітив, що дуже важко знайти відповідне місце оргії в стародавньому дохристиянському календарі. Ця оргія була пов'язана або з закінченням *Святої неділі* і припадала на перший понеділок Петрівки, або була перенесена на останній понеділок перед Петром, що приблизно сходився з *Купайлом*. За М. Грушевським, це свято найчастіше носило назву *розигри*, часом змішувалося з *русаліями*, подеколи покривалося похоронами Коструба або Ярила, що теж відбувалося ц перший понеділок Петрівки. Його найбільш характерною ознакою є оргія, що справлялася заміжніми жінками, за участі чоловіків, або без них. Як зазначав вчений, це свято мало аналогічні риси з оргіями сирної неділі і до певної міри їм відповідало. З іншого боку, воно близьке за характером до купальських *ігрищ*, тільки там головну роль відігравала молодь, тим часом як учасниками петрівчаної оргії було старше покоління [2, 217].

Досліджуючи залишки стародавньої обрядовості, пов'язаної зі святом Івана Купала, М. Грушевський виділив деякі суттєві моменти. Один із них – час найвищого розквіту природи. Природна енергія досягає свого кульмінаційного пункту, відбувається поворот сонця на осінь. Звідси переконання про особливо цілющу і магічну силу рослин, зібраних у цей час. На цей період припадало збирання трав для ліків та ворожіння. Вода і роса в ці дні була особливо цілющою. В цей час відбувалися обходини поля та його очищення вогнем – славні купальські огні, через які стрибають хлопці і дівчата [2, 219].

З осінніх свят учений згадав *Покрову* (з якої починався сезон весіль), суботу перед Дмитром (*дідова субота*, свято померлих предків), свято *Кузьми-Дам'яна беззмерзлого* та ін. Кінцем року вважалося Воведіння.

Наукову концепцію М. Грушевського щодо питань календарної обрядовості можна доволі ясно зрозуміти, проаналізувавши його працю *Історія України-Руси*. У ній учений доводить, що релігійні вірування епохи після розселення, подібно до східнослов'янських свят мали переважно натуралістичний характер. Вони ґрунтувалися на головних моментах руху сонця та пов'язаного з цим річного розквіту і занепаду земного життя. Але навіть у дохристиянській епісї дослідник убачав певні початки персоніфікації згаданих моментів і навіть антропоморфного їх представлення [1, 337].

За Корочуном – найбільш коротким днем року, наступало з зимовим поворотом сонця свято нового астрономічного сонячного року. Воно злилося з християнським Різдом, що

було покладено в античному світі в основу християнізації поганських свят. На Різдво через те перейшла назва Корочуна. Старе ж *поганське* свято з його специфічною обрядовістю постало під впливом грецько-римської культури та її новорічних свят, й отримало пізнішу назву *Коляда*. Воно лишило значні сліди у сучасному святкуванні Різдва, Нового року, Водохрещі, що вказують на хліборобський, господарський характер свята: вечеря серед снопів, побажання і ворожіння на урожай та приплід на майбутній рік, запросини морозу на кутю – містять давній дохристиянський характер.

Прихід весни вітається веснянками і весняними іграми, що тривають до *Зелених свят*. До цих свят долучено декілька *поганських*: свято розквіту природи, коли весна зустрічається з літом; русальний тиждень: тоді русалки виходять з води і гуляють по берегах. При тому змішуються свята русалок і небіжчиків: четвер на зелених святах був заразом і *навським* (*мавським*) або *мертвецьким великим* і *русальним*.

Літній поворот сонця – найбільший розквіт природи і заразом заповідь її зникання, завмирання, святкується на Купала, поєднаного з християнським *Івановим днем*, і персоніфікується в парі *Купайла* та *Марени*. Ця ніч повна чудес, коли тайни природи стають доступними людям, коли цвіте папороть, коли можна почути мову звірів, бачити приховані скарби [1, 338].

Можна зробити висновок, що у дослідженні календарної обрядовості концептуальний підхід академіка Михайла Грушевського залишився незмінним. Родина є центром лімі-

тованого соціуму, в якому людина розвивається матеріально, духовно та духовно. Сільськогосподарський календар, на думку вченого, є стрижнем календарної обрядовости українців, який тримався на головних моментах руху сонця та пов'язаного з цим річного розвитку і занепаду земного життя.

Bibliography and Notes

1. Грушевський Михайло, *Історія України-Руси*: У 11-ти томах, 12 книгах, Київ: Наукова думка 1991, Том 1, 736 с.
2. Грушевський Михайло, *Історія української літератури*: У 6-ти томах, 9 книгах, Київ: Либідь 1993, Том 1, 392 с.
3. Грушевський Михайло, *Справа українсько-руського університету у Львові*, Львів 1899, 35 с.

4. Дзюба Іван, *Михайло Грушевський – провідний будівничий української культури*, [у:] *Михайло Грушевський: Студії і матеріали. Збірник наукових праць і матеріалів*: Міжнародна конференція присвячена 130-й річниці від дня народження М. Грушевського, Нью-Йорк-Торонто-Київ-Львів-Мюнхен 1996, с. 228-235.

5. Килимник Степан, *Український рік у народних звичаях в історичному освітленні*, Київ: Обереги 1994, Книга 1, 400 с.; Книга 2, 528 с.

6. Максимович Михайло, *Дні та місяці українського селянина*, Київ: Обереги 2002, 189 с.

7. Трум О., *Культурно-просвітницька діяльність М. Грушевського*, [у:] *Питання історії України*: Збірник наукових статей, Чернівці: Зелена Буковина 2003, Том 6, с. 127-129.

8. Чубинський Павло, *Мудрість віків*: У 2-ох книгах, Київ: Мистецтво 1995, Книга 1, 224 с.; Книга 2, 224 с.